

تاریخچه ضرب سکه در آذربایجان غربی

دکتر محمد قلی دقیقی

ضرب سکه در سرزمین ما، ایران، پیشینه کهنه دارد و در طول زمان دستخوش تحولات و تغییرات زیادی بوده است. با اینکه تاریخ ایجاد ضرابخانه یا دارالضرب در گذر تاریخ ایران به سده‌های قبل از میلاد می‌رسد^۱، ولی متأسفانه تاکنون تحقیقات و مطالعات زیادی در این زمینه انجام نشده و بسیاری از نکات آن هنوز در پرده تاریکی و ابهام قرار گرفته است.

ضرب سکه چه قبل و چه بعد از اسلام در شهرهای بزرگ و شهرهایی که در دوران حکومت سلاطین و فرمانروایان دارای اهمیت اقتصادی و سیاسی بیشتری بوده‌اند، انجام می‌گرفت و تا به امروز نمونه‌های زیادی از آن در موزه‌های بزرگ و کوچک ایران و جهان و مجموعه‌های شخصی به یادگار مانده است که خود یکی از ابزار و اسناد مهم کار محققان و پژوهشگران مسائل تاریخی بهشمار می‌رود.

آذربایجان نیز به لحاظ موقعیت خاص جغرافیائی، تجاری، سیاسی و نقش عمدہ‌ای که در عرصهٔ پر از فراز و نشیب تاریخ ایران داشته و حتی شهرهایی از آن مانند اردبیل، مراغه و تبریز، تختگاه حکومت‌های مختلف شده و از مراکز عمدهٔ ضرب سکه بهشمار رفته، ولی از کم و کیف ضرابخانه‌های آن در دوران قبل از اسلام اطلاعاتی بهدست ما نرسیده است.

از دهه‌های نخستین دوره اسلامی نمونه‌هایی از سکه ضرب شده در آذربایجان به دست آمده که محققین محل ضرب آن را اردبیل می‌دانند.^۲ چون در این دوره، اردبیل مرکز امارت و مستقر در ملوک آذربادگان^۳ و جایگاه مرزبان بوده است.^۴

قدیمی‌ترین سکه‌ای که به نام آذربایجان به دست آمده در دوره حکمرانی عبدالرحمن بن عبدالله به سال ۷۳ ق ضرب شده است.^۵ در دوره عباسیان (۶۵۶-۱۳۲ ق) نیز سکه‌های سیمین ضرب اردبیل که تاریخ ۱۶۶ و ۱۶۹ ق را نشان می‌دهد دیده شده است.

از قرون اولیه هجری نیز نمونه‌های چندی از سکه‌های ضرب اردبیل و مراغه به دست ما رسیده که این سکه‌ها مربوط است به خاندان ساجیان (۳۱۷-۲۷۶ ق) که در آذربایجان حکومت کردند و به ضرب مسکوکات زرین و سیمین در مراغه و اردبیل دست زدند.^۶

مرکز ساجیان نخست در مراغه بود و یوسف بن دیوداد در این شهر به نام خود سکه زد.^۷ مرکز امارت این حکومت بعداً به اردبیل انتقال یافت و در آنجا نیز به ضرب سکه پرداختند.^۸

در سال ۳۱۷ ق آخرین فرمانروای بنی ساج به نام ابوالمسافر الفتح در مراغه به قتل رسید و در سال ۳۳۲ ق مسافریان دیلمی مراغه را تصرف کردند. از این دوران سکه‌هایی به نام محمد بن عبدالرزاق، سردار رکن‌الدوله دیلمی و سکه‌هایی به نام ابراهیم و جستان دو پسر مرزبان دیلمی در دست است که در شهر مراغه ضرب شده‌اند.^۹ از دیگر حکومت‌های محلی آذربایجان^{۱۰} در قرون اول هجری مانند روادیان به نام وهسودان بن محمد و محمد بن الحسین نیز سکه‌هایی به یادگار مانده است.^{۱۱}

بدین ترتیب نخستین ضرابخانه‌های آذربایجان در شهرهای اردبیل و مراغه به وجود آمده و شهرهای تبریز^{۱۲}، اهر^{۱۳}، ارومیه، خوی و سلماس در ادوار بعدی دارای ضرابخانه شده و به ضرب سکه پرداخته‌اند.

از ضرابخانه‌های احتمالی شهرهای آذربایجان غربی تا قبل از دوره ایلخانیان نشانه‌هایی در دست نیست. قدر مسلم اینکه این شهرها از قرون نخستین هجری و در عصر خلفای بنی‌امیه و بنی عباس و در عهد حکومت‌های محلی آذربایجان تا اواخر دوره سلجوقیان عراق (۵۹۰-۱۱۵ ق) مانند اردبیل و مراغه از اهمیت سیاسی و اقتصادی چندانی برخوردار نبوده‌اند. گرچه

جغرافی نویسان این دوره از فراوانی محصولات کشاورزی، باغات زیاد و میوه‌جات مازاد بر مصرف و بازارهای محلی شهرهای آن سخن گفته‌اند.^{۱۴} ولی یکی از محققین، ارومیه را جزو ضرایخانه‌های دوره عباسی، ساجیان و سلجوقیان می‌نویسد^{۱۵} بدون اینکه حتی به شرح یک نمونه از سکه‌های ضرب ارومیه (ارمیه) در این ادوار پردازد و یا به محل نگهداری آن اشارتی کرده باشد.

به نظر می‌رسد با عنایت به اینکه بنا به اعلام خود مؤلف، مأخذ قسمت بیشتر مطالب کتاب برگرفته از اثر گرانقدر ادوار زامباور مستشرق نامدار اطربی است؛ به احتمال قریب به یقین زامباور در قرائت متن سکه‌ها، که کاریست بسیار دشوار و تخصصی، کلمه ارمنیه اران را با کلمه ارمیه^{۱۶} اشتباه کرده باشد. لازم به یادآوری است که ارمنیه از قرن اول هجری دارای ضرایخانه معتبری بوده و نمونه‌هایی از سکه‌های زرین و سیمین آن ضرب سال‌های ۹۸، ۹۹، ۱۰۲، ۱۴۶، ۱۵۴، ۱۶۷، ۱۷۷، ۱۸۵، ۲۴۴، ۲۹۸ و پس از آن موجود می‌باشد.^{۱۷}

اما منابع و مأخذ مربوط به سکه‌شناسی و مسکوکات شهرهای ارومیه، خوی و سلماس را از دوره ایلخانیان به بعد جزو ضرایخانه‌های ایران برشمرده‌اند.^{۱۸} همچنان‌که می‌دانیم، از دوره صفویه به بعد، هر یک از ضرایخانه‌های کشور دارای لقب یا عنوانی شده‌اند که اغلب این عنوان در روی سکه‌ها ضرب می‌شد. برای نمونه لقب ضرایخانه تبریز (دارالسلطنه)، اردبیل (دارالارشاد)، ارومی یا ارومیه (دارالنشاط) و خوی (دارالصفا) بود.^{۱۹}

سلماس نیز بعد از صفویه فاقد ضرایخانه بوده است.

در فهرست سکه‌های موزه بریتانیا یک سکه مسی ضرب ساوجبلاغ دیده می‌شود.^{۲۰} معلوم نیست این سکه مربوط است به ساوجبلاغ کرج و یا ساوجبلاغ (مهاباد) آذربایجان غربی است

ولی با توجه به اینکه نام ساوجبلاغ آذربایجان از قرن دهم به بعد به میان آمده و در دوره صفویه شهریت و مرکزیت پیدا کرده و در این دوره نیز مورد تاخت و تاز قوای عثمانی بوده و حتی چند صباخی نیز به وسیله قوای دشمن در اشغال بوده، بعيد به نظر می‌رسد که این شهر دارای ضرابخانه بوده و به ضرب سکه پرداخته است. ولی شهر ساوجبلاغ کرج در این دوره دارای اهمیت بوده و بنا به نوشته اسکندریک ترکمان در تاریخ عالم‌آرای عباسی این شهر مرکز تجمع نیروهای قزلباش بوده است. محتملاً سکه‌های موجود به نام ساوجبلاغ آذربایجان نبوده بلکه در شهر ساوجبلاغ کرج ضرب شده‌اند. البته موضوع نیاز به بررسی بیشتری دارد.^{۲۱}

با توجه به تحقیقات و بررسی‌های به عمل آمده از شهرهای آذربایجان غربی فقط سه شهر موصوف دارای ضرابخانه بوده و در ادوار مختلف به ضرب سکه پرداخته‌اند. سکه‌های به دست آمده^{۲۲} مربوط است به دوره ایلخانیان، خانات قبچاق، جلایریان، قراقوینلوها، آق‌قوینلوها، افشاریه، زندیه و قاجاریه که ذیلاً به ذکر اهم آنها می‌پردازیم:

۱- ایلخانیان (۷۴۴-۷۶۴ق):

شهرهای خوی، سلماس و ارومیه را جزو ضرابخانه‌های دوره ایلخانیان نوشته‌اند.^{۳۳} ولی فقط از ضرابخانه خوی در این دوره یک سکه در دست است، به شرح زیر:

* ابوسعید بهادر ایلخانی (۷۳۶-۷۶۱ق). در موزه آذربایجان (تبریز) یک عدد سکه نقره به وزن ۲/۸۵ گرم و قطر ۱۹ میلی‌متر ضرب خوی وجود دارد.

روی سکه، وسط: السلطان العالم والعامل، بهادرخان خلد ملکه، ضرب خوی.

روی سکه، اطراف: ضرب فی سنہ ثالث و ثلاثین و سبع مائے ۷۳۳.

پشت سکه، وسط: لا اله الا الله محمد رسول الله صلی الله علیه.

پشت سکه، اطراف: ابوبکر - عمر - عثمان - علی.^{۲۴}

۲- خانات قبچاق (خانهای آلتون اردو غرب دشت قبچاق ۷۶۰-۶۲۱ق):

* بردى بیگ^{۲۵} (۷۶۰-۷۵۸ق): بردى بیگ پسر جانی بیگ از اخلاف جوجی پسر چنگیز از خانات غرب دشت قبچاق بوده و مدت دو سال سلطنت کرد. او در اوایل سال ۷۵۹ق برای رهایی مردم آذربایجان از مظالم ملک اشرف چوبانی به دعوت مردم تبریز به آذربایجان لشکر کشید و ملک

اشرف را گرفت و کشت و دولت امرای چوپانی با قتل او پایان پذیرفت.^{۲۶} از وی یک عدد سکه نقره ضرب سلماس در موزه بربیتاییا به شرح زیر موجود است:

روی سکه: ضرب سلماس، سنه ۷۵۹.

^{۲۷} پشت سکه: السلطان العادل.

بردی بیک خان.

۳- جلایریان (۸۱۴-۷۳۶ ق):

مشخصات سکه‌های زیادی از دوره جلایریان در منابع مورد دسترس به دست نیامد. زامباور در کتاب ضرابخانه‌های اسلامی به چند سکه ضرب خوی از سلطان اویس جلایر (۷۵۷-۷۷۶) اشاره کرده است.^{۲۸}

ضرابخانه خوی جزو ضرابخانه‌های دهگانه بغداد، واسط، تبریز، اردبیل، کاشان، شیراز، نجف، اصفهان، شیروان و خوی بود که سکه‌های سلطان اویس در آن ضرب می‌شد.^{۲۹} یک سکه نیز از سلطان حسین جلایر ضرب سلماس به شرح زیر به دست آمده است.

* از سلطان حسین جلایر

جنس: نقره، ابعاد ۱۳×۱۸ میلی‌متر، محل ضرب: سلماس.^{۳۰}

۴- قراقوینلوها (۸۷۴-۷۸۲ ق):

شهرهای خوی و ارومیه در دوره قراقوینلو دارای اهمیت و اعتبار زیادی بود. چون بیرمبیگ یا بایرامبیگ حاکم خوی^{۳۱} و جلال الدین دیزق^{۳۲} حکمران ارومیه از امرا و نزدیکان قراقوسف بوده و در جنگ‌های متعدد او را همراهی کرده بودند.

* از قراقوسف (۸۲۴-۷۹۰) دو سکه به دست آمده است:

سکه نقره: وزن: ۵/۵ گرم، قطر: ۳۴ میلی‌متر.

روی سکه، متن: السلطان العالم پیربوداق خان شاه یوسف نویان ملکه.

پشت سکه، متن: ضرب اورمی، لا اله الا الله، محمد رسول الله.

^{۳۳} پشت سکه، حاشیه: ابوبکر- عمر- عثمان- علی.

- سکه نقره: وزن: ۳/۸۵ گرم، قطر: ۲۴ میلی‌متر.

روی سکه، متن: سلطان العظم بوداق بهادرخان خلد ملکه.

پشت سکه، متن: خوی. حاشیه: لا اله الا الله، محمد رسول الله.^{۳۴}

* از اسکندر قراقوینلو (۸۲۳-۸۴۱ ق) جانشین قرایوسف یک سکه نقره ضرب خوی موجود

است.

وزن: ۶/۴ گرم، قطر: ۲۵ میلیمتر.

روی سکه، متن: خوی، السلطان الاعظم ابوالمظفر اسکندر بهادر نویان خلد ملکه.

پشت سکه، متن: لا اله الا الله، الملك لله، محمد رسول الله، الحمد لله.

حاشیه: ابوبکر - عمر - عثمان - علی.^{۳۵}

۵- آق قوینلوها (۹۱۴-۸۰۶ ق):

آق قوینلوها عنوان سلطان را در سکه‌های خود به کار برده‌اند.^{۳۶} اوزون حسن، مشهورترین امیر

آق قوینلو در جهت امنیت، آرامش، عمران و رفاه مردم آذربایجان تلاش بسیار می‌نمود.^{۳۷}

* از سلطان یعقوب آق قوینلو (۸۸۳-۸۹۶ ق) یک سکه، ضرب ارومیه باقی‌مانده است. ضرابخانه

ارومیه جزو ۸ شهری (ارومیه، ارضروم، بدلیس، تبریز، شیراز، قم، کاشان و کرمان) بود که

سکه‌های یعقوب آق قوینلو در آنها ضرب می‌شد.^{۳۸}

جنس سکه: نقره، وزن ۵/۱ گرم، قطر ۱۹/۵ میلی‌متر.

روی سکه، متن: السلطان العادل یعقوب خان ضرب ارومی.

حاشیه: ابوبکر - عمر - عثمان - علی.

* مراد آق قوینلو (۹۰۳-۹۱۴ ق): از دوره حکومت مراد، یک سکه نقره به دست آمده است:

وزن: ۱/۹ گرم، قطر ۱۶ میلی‌متر.

روی سکه، متن: السلطان العادل ابوالمظفر مراد بهادرخان ضرب ارومی.

پشت سکه، متن: لا اله الا الله، محمد رسول الله.

حاشیه: ابوبکر - عمر - عثمان - علی.^{۳۹}

از سکه‌های ضرب شده ضرابخانه‌های آذربایجان غربی در دوره صفویه متأسفانه در مأخذ و

فهرست مسکوکات نمونه‌هایی به دست نیامد. اگر هم در موزه‌ها و یا مجموعه‌های شخصی وجود

داشته باشد، این بنده بی‌اطلاع هستم. ولی به نظر می‌رسد به سبب جنگ‌های مکرر سلاطین

صفوی با عثمانی‌ها که شهرهای عمدۀ آذربایجان مانند خوی، سلماس، ارومیه و ساوجبلاغ بارها مورد حمله، غارت و تاراج دشمن قرار گرفت^{۴۰} و شهرها ویران و تخریب شدند و به روایت اسکندریک ترکمان، اکثر رعایای خوی و سلماس و اورمی جلای وطن اختیار نموده^{۴۱} محتملاً ضرابخانه‌های شهرهای موصوف در این دوره به حالت رکورد و یا تعطیلی درآمده‌اند. از شهرهای آذربایجان فقط ضرابخانه‌های تبریز و اردبیل جزو فهرست ضرابخانه‌های دورۀ صفوی ذکر شده‌اند.^{۴۲}

۶- افساریه: (۱۲۱۰- ۱۱۴۸ق):

از نادرشاه یک سکه نقره ضرب خوی ثبت شده است.^{۴۳}

۷- زندیه: (۱۲۰۹- ۱۱۶۳ق):

* از دورۀ کریم خان زند (۱۱۹۳- ۱۱۶۳ق) چندین سکه طلا، نقره و مس ضرب خوی در دست است:

- سکه طلا، روی سکه: ضرب خوی ۱۱۹۲ق.

پشت سکه: شد آفتاب و ماه و زر و سیم در جهان.

از سکه امام بحق صاحب الزمان.^{۴۴}

- سکه طلا، روی سکه، متن: لا اله الا الله، محمد رسول الله، على ولی الله.

پشت سکه، متن: یا کریم ضرب خوی ۱۱۸۹.

- سکه نقره، روی سکه، متن: یا کریم ضرب خوی ۱۱۸۹.^{۴۵}

پشت سکه، متن: همان بیت سکه اولی.

- فلوس، وزن: ۱۲ گرم، قطر ۳۱ میلی متر.

روی سکه: تصویر شیر و خورشید و مهر کوچک بر بدنه شیر.

حاشیه: دوایر خط و زنجیره.

پشت سکه، متن: فلوس، ضرب خوی ۱۱۹۰.

حاشیه: دواير خط و زنجيره.

- فلوس: وزن ۵/۲ گرم، قطر ۲۱ میلی متر.

روی سکه، متن: تصویر بلبل، حاشیه: دواير خط و زنجيره.

پشت سکه: ضرب خوی.

- فلوس: وزن ۸ گرم، قطر ۲۱ میلی متر.

روی سکه، متن: تصویر طاووس با دم چتر زده و تزئینات بدن، حاشیه: دواير خط و زنجيره.

پشت سکه، متن: فلوس ضرب خوی ۱۱۷۹ یا ۱۱۹۰ (قدرتی ناخوانا)، حاشیه: دواير خط و زنجيره.

- فلوس مربوط به سال ۱۱۸۹، پشت سکه: فلوس، ضرب خوی.^{۴۶}

* صادق‌خان زند (۱۱۹۳-۱۱۹۶ق) از دوره حکومت صادق‌خان زند یک سکه نقره در دست است:

روی سکه، متن: شد آفتاب و ماه زر و سیم در جهان.
از سکه امام بحق صاحب الزمان.

پشت سکه، متن: ضرب خوی ۱۱۹۵.^{۴۷}

- قاجاریه (۱۳۴۳-۱۱۹۳ق):

از شاهان قاجار سکه‌های متعددی ضرب ضرابخانه‌های ارومیه و خوی باقی‌مانده که عبارتند از:
* آقامحمدخان (۱۲۱۱-۱۱۹۳ق)

سکه‌های طلای آقامحمدخان منحصراً در ضرابخانه‌های ۱۳ شهر ضرب می‌شد که ضرابخانه خوی نیز جزو همان شهرها بود.^{۴۸}

- جنس: طلا، وزن: ۴ گرم، قطر: ۱۸ میلی‌متر.

روی سکه، متن: یا محمد، ضرب خوی ۱۲۱۱.

پشت سکه، متن: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله.

- جنس: طلا، وزن: ۴/۵ گرم، قطر: ۱۸ میلی‌متر.

روی سکه، متن: یا محمد، ضرب خوی، تزئینات ترنج و خط و زنجیره.

پشت سکه، متن: لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله، تزئینات گل و برگ‌های اسلامی.

- جنس: نقره، وزن ۱۲/۵ گرم، قطر ۲۵ میلی‌متر.

روی سکه، متن: شد آفتاب و ماه و زر و سیم در جهان.

از سکه امام بحق صاحب الزمان.

^{۴۹} پشت سکه، در وسط: یا مُحَمَّد، ضرب خوی، ۱۲۰۷.

- جنس: نقره، وزن؟

روی سکه، متن لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله.

^{۵۰} پشت سکه، متن: یا محمد، ضرب خوی، ۱۲۱۰.

جنس مس، فلوس، وزن ۱۶۷۵ گرم، قطر: ۲۱ میلی‌متر.

روی سکه، تصویر خورشید داخل ستاره شش پر.

پشت سکه، متن: ضرب خوی، (ناخوانا) ... ۱۲

*فتحعلی شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۱۱ق)

جنس: طلا،

روی سکه، متن: السلطان بن السلطان فتحعلی شاه قاجار.

^{۵۱} پشت سکه، متن: ضرب خوی، سنه ۱۲۳۲.

جنس: طلا، وزن: ۴/۶ گرم، قطر: ۲۳ میلی متر.

روی سکه، متن: السلطان فتحعلی شاه قاجار، تزئینات گل و برگ اسلیمی حاشیه، دواير خط و زنجیره.

^{۵۲} پشت سکه، متن: ضرب خوی ۱۲۳۵.

- جنس: نقره، وزن: ۷/۸ گرم، قطر: ۲۱ میلی متر.

روی سکه، متن: السلطان بن السلطان فتحعلی شاه قاجار تزئینات: گل و برگ اسلیمی.

پشت سکه، متن: ضرب ارومی، سنه ۱۲۲۴^{۵۳} تزئینات: گل و برگ اسلیمی، حاشیه: دواير خط و زنجیره.

- جنس: نقره، وزن: ۱۰/۱ گرم، قطر: ۲۵ میلی متر.

روی سکه، متن: السلطان فتحعلی شاه قاجار.

پشت سکه: العزه الله، ضرب خوی، سنه ...؟

- جنس: نقره، روی سکه، متن: السلطان بن السلطان

پشت سکه، متن: ضرب خوی، سنه ۱۲۲۶^{۵۴}.

- جنس: طلا، وزن $\frac{4}{5}$ گرم، قطر: ۲۲ میلی متر.

روی سکه، متن: السلطان بن السلطان فتحعلی شاه قاجار.

^{۵۵} پشت سکه، متن: ضرب خوی، سنه ۱۲۳۶.

- جنس: مس، فلوس مربوط به سال ۱۲۴۱، ضرب خوی.^{۵۶}

- جنس: مس، فلوس مربوط به سال ۱۲۴۹، ضرب ارومی.^{۵۷}

* محمد شاه قاجار (۱۲۶۴ - ۱۲۵۰ق) از دوره سلطنت محمد شاه یک عدد فلوس در دست

است. وزن: $\frac{13}{5}$ گرم، قطر: ۲۶ میلی متر.

روی سکه، متن: تصویر شیر و برگ اسلیمی، حاشیه: دوایر خط و زنجیره.

^{۵۸} پشت سکه، متن: فلوس، ضرب خوی.

* ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۱۳ - ۱۲۶۴ق)

- جنس: نقره، روی سکه، متن: السلطان بن السلطان ناصرالدین شاه قاجار.

^{۵۹} پشت سکه، متن: ضرب دارالصفای خوی ۱۲۶۶.

- جنس: نقره، وزن: $\frac{2}{4}$ گرم، قطر: ۱۶ میلی متر.

روی سکه، متن: السلطان بن السلطان ناصرالدین شاه، تزئینات: اسلیمی گلدار.

^{۶۰} پشت سکه، متن: ضرب دارالصفای خوی ۱۲۷۱.

- جنس: مس، فلوس، وزن: ۱۵ گرم.

روی سکه، متن: تصویر خورشید با انوار مثلثی شکل حاشیه، دوایر خط و زنجیره.

پشت سکه، متن: فلوس ضرب خوی سنه (ناخوانا).

و اما کلام آخر اینکه از تاریخ ۱۳۰۶ق به دستور ناصرالدین شاه ضرابخانه‌های شهرستان‌ها تعطیل شدند و^{۷۱} سکه فقط در ضرابخانه تهران به صورت ماشینی ضرب گردید.

از ضرب سکه و وجود ضرابخانه در دیگر شهرهای آذربایجان غربی اخباری به دست نیامد، ولی خانم دکتر شیرین بیانی در کتاب تاریخ آل جلایر از ضرب سکه در شهر ماکو در دوره حکومت سلطان احمد جلایر (۸۱۳-۷۸۴ق) خبر می‌دهد و از دو سکه به شرح زیر:

۱- سکه نقره، وزن ۲ گرم، قطر ۱۹ میلی‌متر، ضرب ماکو.^{۷۲}

۲- سکه نقره، روی سکه، متن: السلطان الاعظم السلطان احمد بهادرخان خلد الله ملکه. پشت سکه، متن: ضرب ماکو^{۷۳} سنه؟..... ۷. (ناخوانا)

ذکری به میان آورده که به نظر می‌رسد در خواندن کلمه ماکو با باکو، که در آن دوره دارای ضرابخانه بوده و نمونه‌های چندی از سکه ضرب شهر باکو در دست است، اشتباهی رخ داده باشد چون ماکو در آن دوره از اهمیت چندانی برخوردار نبوده تا دارای ضرابخانه باشد، کلاوینخو در سفرنامه خود از آن به عنوان قلعه ماکو یاد کرده است.^{۷۴}

در خاتمه اشاره به این نکته را ضروری می‌دانیم که از شهرهای نزدیک آذربایجان غربی در منطقه کردستان، شهر بانه دارای ضرابخانه بوده و از دوره ایلخانیان نمونه‌هایی از سکه‌های ضرب بانه به دست آمده است.

- از دوره حکومت احمد تکودار (۶۸۳-۶۸۰ق) سکه نقره؛

- از دوره حکومت ارغون خان (۶۹۰-۶۸۳ق) سکه نقره^{۷۵}؛

- از دوره حکومت غازان محمود (۷۰۳-۶۹۰ق) سکه مسی^{۷۶} به تاریخ ۶۹۷ق؛

- از دوره حکومت سلیمان خان ایلخانی (۷۴۴-۷۴۰ق) سکه نقره، به وزن ۱/۵ گرم، قطر ۱۸ میلی‌متر به تاریخ ۷۴۰ق.^{۷۷}

پیوشت‌ها

۱. به گفته هروdot، مورخ یونانی، سکه برای اولین بار در دنیا به وسیله مردم لیدی به سال ۵۷۰ ق.م، و در ایران نیز برای نخستین بار در زمان داریوش اول هخامنشی (۵۲۱-۴۸۶ ق.م) ضرب شده است. دکتر ملکزاده بیانی، تاریخ سکه از قدم ترین ازمنه تا دوره اشکانیان، جلد اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۴۶، ص ۱۷.
۲. اشپولر، برتولد، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه مریم میراحمدی، جلد دوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۹، ۲۴۲، ص ۱۳۶۲.
۳. حلوود العالم من المشرق الى المغرب؛ تألیف شده در سال ۳۷۲ ق، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، چاپ دوم، ۱۳۶۲، ص ۱۵۸.
۴. کولسینکف، آ. ای. ایران در آستانه یورش تازیان، ترجمه م. ر. بیهانی، تهران، ۱۳۵۵، ص ۲۴۸ و احمد بن البلاذری، فتوح البلاان، ترجمه آذرناش آذرنوش، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶، ص ۱۶۳.
۵. شمس اشراف، ع. نخستین سکه‌های امپراتوری اسلام، اصفهان، ۱۳۶۹، ۷۰.
۶. فرای، ر. ن.، تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، ترجمه حسن انوشة، جلد چهارم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳، ۳۲۴.
7. Meraga: Minorsky, Mad. V., *Islam Ansiklopedesi*, Cit 7, Istanbul, 1977, S, 733.
۸. دانشنامه ایران و اسلام، جلد ۱۱، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰، ۱۴۸۲، ص ۱۱.
۹. کارنگ، عبدالعلی، آثار و آینه‌های تاریخی مراغه، تبریز، ۱۳۵۰، ۵.
۱۰. برای اطلاع بیشتر از حکومت‌های محلی آذربایجان در ۵ سده اول هجری به کتاب شهریاران گمنام احمد کسری و بخش ۴ کتاب تاریخ مردم ایران از پایان ساسانیان تا آن بویه تأییف عبدالحسین زرین کوب مراجعه فرمائید.
۱۱. «سکه نشان قومیت و آزادگی: گفتگو با شمس الدین جزایری»، مجله هنر و مردم، شماره ۱۰۴، خرداد ۱۳۵۰، ص ۲۷.
۱۲. نمونه‌هایی از سکه ضرب تبریز تا قبل از دوره مغول به دست نیامده است. ولی از این دوره به بعد که تبریز اهمیت و اعتبار اقتصادی و سیاسی پیدا کرد، ضرایخانه تبریز به صورت یکی از مراکز عمده ضرب سکه درآمده است.
۱۳. در دوره سلجوقیان عراق و اتابکان آذربایجان در منطقه اهر و وراوی (سراب) امرای محلی گرجی الاصل که اسلاف آنها در فتوحات آل ارسلان در گرجستان (۴۵۶ق) اسیر و سپس به دین اسلام درآمده و این ولایات به عنوان تیول و اقطاع به آنها واگذار شده بود، بیش از یک قرن و نیم امارت کرده‌اند. آنها در تاریخ بهنام ملوک اهر معروف شده‌اند. پروفسور ولادیمیر مینورسکی در مقاله‌ای تحت عنوان:

The Georgian Maliks Of Ahar, BSOAS, XIII, 4, 1951.

تاریخچه این امیران را به خوبی روشن کرده که مشهورترین آنها پیشکین یا بیشگین و یا پیشکین بن محمد (حدود ۵۸۷ق به بعد) و نصرالدین محمود بن پیشکین (حدود ۶۰۷-۶۲۲ق) بوده که معاصر اتابک ابوبکر (۶۰۷-۶۰۷ق) (زمباور، نسبنامه خانقا و شهریاران، ترجمه محمد جواد مشکور، تهران، ۱۳۵۶، ص ۲۹۶) و اتابک اوزبک (۶۲۲-۶۰۷ق) پسران محمد جهان پهلوان بوده‌اند. از این دو امیر ۶ سکه مسی ضرب اهر در موزه ارمیتاژ سن بطرزبورگ

(A. Markoff: Cat Ine. De. L. Ermitage.)

و دو عدد سکه مسی به تاریخ ۶۸۹ و ۶۹۰ق در موزه بریتانیا

(Stanley Lanepoole, *The Coins of The Turkuman houses of seljook, ur tuk, zengee in The british museum, classes x-xiv, London, 1877, p. 250)*

موجود است. در ایران نیز چند سکه مسی از این امیران در موزه آذربایجان دیده می‌شود (تراوی طباطبائی، سید جمال، سکه‌های اسلامی، ص ۵۴۹-۵۴۷) ملوک اهر تابع اتابکان آذربایجان بوده‌اند. استاد گرانمایه مرحوم مجتبی مینوی

- هم در قسمت تعلیقات کتاب سیرت جلال الدین منکری اشارتی کوتاه به این امرای محلی اهر نموده است. نام مشکین شهر هم برگرفته از نام پیشکنین یا پیشکین بن محمد می باشد.
۱۴. ابن حوقل، سفرنامه ابن حوقل، ترجمه جعفر شعار، تهران، ۱۳۴۵، ص ۸۵ ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی، احسن التفاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علینقی مژوی، ج ۲-۱، تهران، ۱۳۶۱، ص ۵۵۳ ابواسحق ابراهیم اصطخری، مسالک و ممالک، به کوشش ایرج افشار، تهران، ۱۳۴۷، ص ۱۵۵.
۱۵. عقیلی، عبدالله، دارالاضرب‌های ایران در دوره اسلامی، تهران، انتشارات بنیاد موقوفات دکتر افشار، ۱۳۷۷، ص ۷۵.
۱۶. در متون جغرافیائی قرون سوم، چهارم، پنجم و ششم هجری این کلمه به شکل ارمیه نوشته شده (سفرنامه ابودلف، سفرنامه ابن حوقل، مسالک و ممالک اصطخری) که با کلمه ارمیه تشابه شکلی نزدیکی دارد.
17. Istanbul Arkeoloji Muzeleri Teshirdeki İslami sikkeler Katalogu: Ibrahim Artuk çevriye Artuk, İstanbul, 1971, Cilt, 1 S, 22, 49, 54, 70, 98, 306.
- ترابی طباطبائی، سید جمال، سکه‌های اسلامی ایران، ص ۹۱، ۱۰۰، ۱۰۵، ۱۱۸، ۱۸۹، ۲۰۷ و ۳۱۳ همچنین در موزه آرمیتاژ سن پطرزبورگ و موزه بریتانیا.
۱۸. سرفراز، علی‌اکبر و فریدون آورزنمانی، سکه‌های ایرانی، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۷۹، ص ۲۱۷.
۱۹. ترابی طباطبائی، سید جمال، رسم الخط ایغوری و سیری در سکه‌شناسی، تبریز، ۱۳۵۱، ص ۷۸.
20. Poole, Reginald Stuart, The Coins Of The Shahs Of Persia, Safavis, Afghans, Efsharis, Zands And Kajars, London, 1887, p. 240.
۲۱. آقای محمود پدرام مؤلف کتاب تمدن مهاباد در صفحه ۳۲ و ۱۱۲ عکس دو سکه را چاپ کرده که ضرب ساو جبلان (مهاباد) می‌داند ولی متأسفانه هیچ‌گونه توضیحی در این رابطه به دست نداده است. سکه دومی عکس همان سکه‌ای است که در موزه بریتانیا موجود است و به آن اشاره شد. مأخذ سکه اولی را نیز مشخص نکرده‌اند.
۲۲. به نظر می‌رسد در موزه آرمیتاژ سن پطرزبورگ نمونه‌های متعددی از سکه‌های ضرب شهرهای ارومی، خوی و سلماس وجود داشته باشد، ولی علی‌رغم تلاش فراوان توانستم به کاتالوگ مسکوکات مارکف (بعنوان ایران) که قبلاً در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران وجود داشته است دسترسی پیدا کنم.
۲۳. سرفراز، علی‌اکبر و فریدون آورزنمانی، سکه‌های ایران، ص ۲۱۷ و عقیلی، عبدالله، دارالاضرب‌های اسلامی، ص ۱۷۷ و ۲۹۳.
۲۴. ترابی طباطبائی، سید جمال، سکه اسلامی دوره ایلخانی و گورکانی، تبریز، ۱۳۴۷، ص ۳۵.
۲۵. برای اطلاع بیشتر از حکومت خانات قیچاق و شجره انساب آنها و اوضاع آذربایجان در این دوره ر.ک: گروسه، رنه، اصیلتوری صحرانور‌دان، ترجمه عبدالحسین میکده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۳، ص ۶۴۲-۶۶۸ و ۳۷۶-۳۵۶ و لین‌پول، استانلی؛ بارتولد، و. و. سعید سلیمان، احمد؛ تاریخ دولت‌های اسلامی و خاندان‌های حکومتگر، ترجمه صادق سجادی، تهران، انتشارات نشر تاریخ ایران، تهران، ۱۳۷۰، ص ۴۲۸-۴۱۴.
۲۶. اقبال آشتیانی، عباس، تاریخ معقول، تهران، ۱۳۴۱، ص ۳۶۳.
27. Stanley Lane Poole, The Coins Of The Mongols In The British Museum, Classes XVIII-XXII, London, 1881, p. 145.
۲۸. امین ریاحی، محمد، تاریخ خوی، تهران، ۱۳۷۲، ص ۷۴.
۲۹. بیانی، شیرین، تاریخ آل جلایر، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۵، ص ۴۹.
۳۰. این سکه در موزه آذربایجان باکو قرار دارد. مشخصات آن را دوست ارجمند آقای پرویز عقلمند یادداشت و به این بنده لطف کرده‌اند.
31. Sumer, Faruk, *Kara Koyunlular*, CILT 1, Ankara, 1967, S. 31.

۳۲. Ibid, S. 73.
۳۴. ترابی طباطبایی، سید جمال، سکه‌های شاهان اسلامی، تبریز، نشریه شماره ۵ موزه آذربایجان، ۱۳۵۰، ص ۱۵۱.
۳۵. همان، ص ۱۵۳.
۳۶. Hakkı Uzuncarsili, I., *Anadolu Beylikleri Ve Akkoyunlu Karakounlu Devletleri*, Ankara, 1984, S. 198.
۳۷. Togan, Z. V., *Azerbaycan, Mad*, CILT, 2, Istanbul, 1970, S. 112.
۳۸. ترابی طباطبایی، سید جمال، سکه‌های آق قوینلو و مبانی وحدت حکومت صفویه در ایران، تبریز، نشریه شماره ۷ موزه آذربایجان، ص ۵۹.
۳۹. همان، ص ۱۴۰. این سکه در موزه آذربایجان در تبریز است.
۴۰. فتاح قاضی، اسماعیل، کرد در دائرة المعارف اسلام، ۱۳۶۷، ص ۷۸.
۴۱. ترکمان، اسکندریک، تاریخ عالم آرای عباسی، جلد اول، تهران، ۱۳۵۰، ص ۶۱۸.
۴۲. شاپوریان، رضا، «نقش سکه‌های صفویه»، مجموعه سخنرانی‌های دومین کنگره تحقیقات ایرانی، جلد دوم مشهد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد، ۱۳۵۲، ص ۶۱۸.
۴۳. Rabino di Borgomale, H. L., *Album Of Coins And Seals Of The Shahs Of Iran (1500-1948)*, 1950, p. 10.
۴۴. ریاحی، محمد امین، تاریخ خوی، ص ۱۶۱.
۴۵. Poole, *The Coins Of The Shahs Of Persia*, p. 110.
- این سکه در موزه بریتانیا است.
۴۶. Lanepoole, Stanley, *The Coins Of The Turkaman, Houses Of Seljook, Urtuk, Zengee In The British Museum Classes, X-XIV*, London, 1877, p. 237.
۴۷. Reginald Stuart Pool, *The coins Of The Shahs Of Persia*, p. 135.
۴۸. مشیری، محمد، سکه‌های آقامحمدخان، تهران، ۱۳۵۱، ص ۱۵.
۴۹. Artuk, Ibrahim, *Istanbul Arkeoloji Muzeleri Teshirdeki İslami Sikkeler Katalogu*, CILT, 2, S. 860.
- این سکه در موزه باستان‌شناسی استانبول است.
۵۰. lanepoole, *The Coins Of The Shahs Of Persia*, p. 146.
۵۱. lanepoole, *The Coins Of The Shahs Of Persia*, p. 154.
۵۲. ترابی طباطبایی، سید جمال، سکه‌های شاهان اسلامی، ص ۲۹۵.
۵۳. همان.
۵۴. lanepoole, *The Coins Of The Shahs Of Persia*, p. 168.
۵۵. Ibrahim Artuk, CILT, 2, S. 861.
۵۶. lanepoole, *The Coins Of The Shahs Of Persia*, p. 238.
۵۷. Ibid, p. 217.
۵۸. ترابی طباطبایی، سید جمال، سکه‌های شاهان اسلامی، ص ۳۰۲.
۵۹. lanepoole, *The Coins Of The Shahs Of Persia*, p. 196.
۶۰. ترابی طباطبایی، سید جمال، سکه‌های شاهان اسلامی، ص ۳۰۵.
۶۱. همان، سکه‌های ماشینی ایران و مقامه‌ای بر سکه‌شناسی، تبریز، ۱۳۷۱، ص ۱۲.
۶۲. بیانی، شیرین، *تاریخ آل جلایر*، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۵، ص ۲۳۹.
۶۳. همان، ص ۲۵۸.
۶۴. سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶، ص ۱۵۴.
۶۵. ترابی طباطبایی، سید جمال، سکه اسلامی دوره ایلخانی و گورکانی، تبریز، انتشارات موزه آذربایجان، ۱۳۴۷، ص ۷.

۶۶. همان، ص ۱۳، سکه ارغون و غازان محمود هر دو در موزه آذربایجان (تبریز) قرار دارند.
 ۶۷. نبئی، ابوالفضل، تاریخ آل چوپان، تهران، ۱۳۵۲، ص ۳۳۸.

منابع

- ادوارد فون زامباور، نسبت‌نامه خلفاً و شهربیان و سیر تاریخی حوادث اسلام، ترجمه محمد جواد مشکور، تهران، ۱۳۵۶.
- ادهم، خلیل، دول اسلامیه، استانبول، ۱۹۲۷ م.
- اشراق، شمس، نخستین سکه‌های امپراتوری اسلام، اصفهان، ۱۳۶۹.
- اصطبغری، ابواسحاق، مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران، ۱۳۴۷.
- اقبال آشتیانی، عباس، تاریخ مغول، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۴۱.
- بارتولد، اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه مریم میراحمدی، جلد دوم، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۷۶.
- بلاذری، احمد، فتوح البلدان، ترجمه آذرتاباش آذرنوش، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶.
- بیانی، شیرین، تاریخ آل جایر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۵.
- پدرام، محمود، تمدن مهاباد، تهران، ۱۳۷۳.
- ترابی طباطبایی، سید جمال و منصوره وثیق، سکه‌های اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول، تبریز، انتشارات مهد آزادی، ۱۳۷۳.
- ترابی طباطبایی، سید جمال، رسم الخط ایغوری و سیری در سکه‌شناسی، تبریز، نشریه شماره ۶ موزه آذربایجان، ۱۳۵۱.
- ترابی طباطبایی، سید جمال، سکه‌ای دوره ایلخانی و گورکانی، تبریز، نشریه شماره ۳ موزه آذربایجان، ۱۳۴۷.
- ترابی طباطبایی، سید جمال، سکه‌های آققوینلو و مبنای وحدت حکومت صفویه در ایران، تبریز، نشریه شماره ۷ موزه آذربایجان، ۱۳۵۵.
- ترابی طباطبایی، سید جمال، سکه‌ای شاهان اسلامی، تبریز، نشریه شماره ۵ موزه آذربایجان، ۱۳۵۰.
- ترابی طباطبایی، سید جمال، سکه‌های ماشینی ایران و مقدمه‌ای بر سکه‌شناسی، تبریز، انتشارات فروغ آزادی، ۱۳۷۱.
- ترکمان، اسکندریک، تاریخ عالم آرای عباسی، جلد اول، اصفهان، ۱۳۵۰.
- حدود العالم من المشرق إلى المغرب، تألیف شده در سال ۳۷۲ ق، به کوشش منوچهر ستوده، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۲.
- دانشنامه ایران و اسلام، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰.
- ریاحی، محمد امین، تاریخ خوی، تهران، ۱۳۷۲.
- زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ مردم ایران از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.
- سرفراز، علی اکبر و فریدون آورزمانی، سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۹.
- عبدالعلی، کارنگ، آثار و اینده تاریخی مرااغه، تبریز، ۱۳۵۰.
- عقیلی، عبدالله، دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی، تهران، انتشارات بنیاد موقوفات دکتر افشار، ۱۳۷۷.
- فتاح قاضی، اسماعیل، کرد در دائرة المعارف اسلام، ارومیه، ۱۳۶۷.

- فرای، ر. ن.، تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، ترجمه حسن انوشه، جلد چهارم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳.
- کلاویخو، سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.
- کولسینیکف، آ. ای.، ایران در آستانه یورش تازیان، ترجمه م. ر. یحیائی، تهران، ۱۳۵۵.
- مجله هنر و مردم، شماره ۱۰۴، خرداد ۱۳۵۰، تهران.
- مجموعه سخنرانی‌های دو مین کنگره تحقیقات ایرانی، مشهد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد، جلد دوم، ۱۳۵۲.
- مشیری، محمد، سکه‌های آقامحمدخان قاجار، تهران، ۱۳۵۱.
- ملکزاده بیانی، تاریخ سکه از قدیم‌ترین ازمنه تا دوره اشکانیان، جلد اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۴۶.
- بنی، ابوالفضل، تاریخ آل چوپان، تهران، ۱۳۵۲.
- Çevriyye, Artuk, *Istanbul Arkoloji Muzeleri Teshirdeki İslami Sikkeler Katalogu*, Artuk CILT 1, 2 İstanbul, 1971.
- Hakki, Uzuncarsili, Ismail, *Anadolu Beylikleri Ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri, Ord, Ankara, 1986.*
- *Islam Ansiklopedisi (IA)*, CILT, 2, Vo 7, Istanbul, 1977.
- Lane poole, Stanley, *The coins of the mongols in the british museum*, Classes, XVIII-XXII, London, 1881.
- Lane poole, Stanley, *The coins of the Persia*, London, 1887.
- Lane poole, Stanley, *The coins of the turkuman houses of seljook, urtuk, zengee, in the british museum classes, X-XIV*, London, 1877.
- Sumer, Faruk, *Kara Koyunlular*, CILT 1, Ankara 1967.